Toplum Bilimleri Dergisi – Journal of Social Sciences

ISSN: 1306-7877 e-ISSN: 2147-5644

Risk Toplumu Bağlamında Covid-19 Pandemisi Üzerine Bir Deneme

An Essay on the Covid-19 Pandemic in the Context of the Risk Society

Ercan GEÇGİN

Doç. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi

Niğde, Türkiye

Assoc. Prof., Niğde Ömer Halisdemir University, Faculty of Arts and Sciences

Niğde, Turkey

ercangeccin@ohu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-9896-119X>

Atıf Bilgisi / Reference Information

Geçgin, E. (2021). Risk Toplumu Bağlamında Covid-19 Pandemisi Üzerine Bir Deneme, *Journal of Social Sciences*, 31, 1-16

Makale Bilgisi / Article Information

<http://dx.doi.org/10.29238/tbd.2007.54751>

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / The Article Arrival Date: 25.11.2021

Yayınlanma Tarihi / Publication Date: 20 Aralık / December 2021

Yayınlanma Sezonu / Publication Season: Aralık / December 2021

Cilt / Volume: 31

Sayfa / Pages: 1-16

Copyright © Published by Toplum Bilimleri Dergisi – Journal of Social Sciences.

All rights reserved www.toplumbilimleri.com

RİSK TOPLUMU BAĞLAMINDA COVID-19 PANDEMİSİ ÜZERİNE BİR DENEME

Öz

2019 yılının sonundan bugüne Covid-19 salgını küresel düzeyde toplumsal hayatı derinden etkilemiştir. Salgının ilk zamanlarında pek çok ülkede sokağa çıkma yasaklarına gidilmiş ve toplumsal kapanmalar yaşanmıştır. Bu çalışmada, koronavirüs pandemisinde ortaya çıkan toplumsal durumun bazı boyutları 'risk toplumu' çerçevesinde ele alınmaktadır. Makalenin temel eksenini bireysel, kurumsal ve kolektif toplumsal temsiller düzeylerindeki hem kapanma hem açılma biçimlerinin diyalektik biçimidir. Bireysel, kurumsal ve kolektif temsiller bazında kapanma boyutlarına dikkat çekilmiş ve bu kapanmaların aynı zamanda yeni bir biçimde sosyal açılmayı da içinde barındırdığına vurgu yapılmıştır. Evlere kapanma süreci eş zamanlı olarak bireylerin yeni sosyalleşmelerinin de önünü açmıştır. Teknoloji insanın dışa dönük açılmasının önemli araçlarından biri olmuştur. Belirsizlik ve riskli ikliminde ortaya çıkan endişeli ruh hallerine karşı endişe dayanışmaları inşa edilmiştir. Geline aşamada risk toplumu daha fazla derinlik kazanmış ve yaygın bir hale bürünmüştür. Risk duyarlılığı korkuyu arttırmış, korku ise mesafeli de olsa geçici kolektiviteler meydana getirmiştir. Keza geçmişini hatırlama gibi birtakım eş zamanlı kolektif hareketler ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Risk Toplumu, Bireyselleşmiş Toplum, Covid-19 Pandemisi, Kolektif Eylem.

AN ESSAY ON THE COVID-19 PANDEMIC IN THE CONTEXT OF THE RISK SOCIETY

1

Abstract

Since the end of 2019, the Covid-19 pandemic has profoundly affected public life on a global level. In the early days of the pandemic, curfews were imposed in many countries and people were forced to close their homes. In this study, some dimensions of the social situation arising in the coronavirus pandemic are analyzed within the framework of the 'risk society'. The main axis of the article is the closures and openings at the individual level, at the level of social institutions, and the level of collective social representations in the process of social closure. Introversion at all levels has brought with it different forms of outward social opening. The process of closing houses has simultaneously paved the way for the new socialization of individuals. In this dialectical relationship, technology has been one of the important tools of human extroversion. In the fight against the anxious situation that arises in an environment of uncertainty and risk, people have built solidarity with anxiety. As a result, the risk society has become even more profound and widespread. Risk sensitivity has increased fear, and fear has created temporary collectives, albeit at a distance. Several simultaneous collective behaviors have emerged, such as remembering the past.

Keywords: Risk Society, Individualized Society, Covid-19 Pandemic, Collective Action.

Giriş

Hayat, belirsizlikler ve risklerle vardır. Doğal durumlar dışında, insanların sosyal etkileşimleriyle yayılan salgın hastalık gibi olgular da belirsizlikleri ve risk potansiyellerini yükseltebilmektedir. Viral hastalık olan grip (influenza) virüslerinin zamanla mutasyona uğrayıp tip değiştirmeleri ve bu tipteki virüslere karşı insanların direnç gösterememeleri veya bağışıklık geliştirememelerinden ötürü insanlar arasında virüs kolay yayılabilmekte ve kıtalar arasında salgın oluşabilmekte ve netice itibariyle ortaya küresel salgın (pandemi) çıkabilmekte ve küresel düzeyde panikler yaşanabilmektedir (Akdur, 2009). Keza veba ve kolera gibi salgınlar da insanlık tarihinde etkili salgınlar olmuşlardır.

Son bir yüzyıl içinde birden fazla salgınla yüz yüze kalan dünya, tekno-gelişmelerin de etkisiyle her bir salgında daha etkin korku dalgasına sahne olmuştur. 40 milyon fazla insanın hayatını kaybettiği 1918-1919'da ortaya çıkan 'İspanyol Gribi' (H1N1), 2 milyon insanın hayatını kaybettiği 1957'deki Asya Gribi (H2N2), yaklaşık 1 milyon insanın hayatını kaybettiği 1968-1969'daki Hong Kong Gribi bu salgınlar arasındadır. 2005-2007 yıllarında insanlarda görülen Kuş Gribi (Avian influenza), 2009'da görülen Domuz Gribi de yakın zamandaki küresel panik gerekçesi olan salgınlardandır. Aralık 2019'da görülen, Çin'in Wuhan şehrinde SARS-CoV-2 olarak bilinen Covid-19 (Yeni Tip Koronavirüs), Kasım 2021 tarihi itibariyle devam eden pandemilerin başındadır.

2019 yılının sonundan itibaren Covid-19, küresel düzeyde hızlı yayılmış ve toplumsal hayatı derinden etkilemiştir. Kasım 2021 başı itibariyle dünya genelinde virüsten hayatını kaybedenlerin sayısı 5 milyonu aşmıştır.¹ Türkiye'de ise 09.11.2021 tarihi itibariyle 70.207 kişi hayatını kaybetmiş, bunun yanı sıra toplam 7.985.944 vaka sayısı tespit edilmiştir.² Covid-19 pandemisi, sağlık krizinden ekonomik, sosyal ve siyasal birtakım krizlere doğru küresel çapta etkisini genişletmiştir. Ölüm ve hastalık dışında toplumsal hayatın her boyutunda etkili sorunları da beraberinde getirmiş veyahut var olan sorunlara yeni bir boyut kazandırmıştır. Ülkeler önleyici tedbir olarak sokağa çıkma yasakları uygulamış, çalışma hayatına ve gündelik hayata dair de önemli kararlar almışlardır. Bu sorunlar ekseninde Covid-19'un etkisini her boyutta incelemek mümkündür. Bu çalışmada ise salgının risk ve korku kültürüyle bağlantısından hareketle küresel bağlamı da ihmal etmeden kapanmanın toplumsal boyutu mercek altına alınacak, bu süreçteki dinamik gelişmeler yorumlanacaktır. Makalenin çıkış noktası risk toplumunun pandemiye uğrağını sınırlı bir çerçevede yorumlamaktır. Bu açıdan toplumsal kapanmanın aynı zamanda insanın dışa dönüklüğünden kaynaklı yeni açılma dinamiklerini nasıl yarattığına odaklanılacak, kolektif şekilde geçmişi hatırlamanın bu dinamikteki yeri ortaya konulacaktır. Makalede öncelikle risk kavramına dair klasikleşmiş teorilere bakılacak, ardından risk kültüründeki bireyselleşmiş toplum gerçekliğinden kapanmanın diyalektiği eksenine doğru bir çözümlemeye gidilecektir.

Risk Teorilerine Kısa Bir Bakış

Özellikle 1970'lerden sonra kapitalizmin küresel düzeydeki dönüşümüyle birlikte ortaya çıkan ekonomik krizler, sosyal güvensizlik biçimleri, göçler, çevre sorunları, salgın hastalıklar gibi olgular sosyolojide 'risk' kavramı ekseninde tartışılmıştır (Beck, 2011; Douglas ve Wildavsky, 1983; Giddens, 2000; Castel, 2004; Furedi, 2014). Dünden bugüne küresel sorunların daha da derinleşerek risk enflasyonuna sebebiyet verdiği söylenebilir. Covid-19 pandemisi ise risk enflasyonunun yeni bir momentumu olmuştur. Pandemideki toplumsal durumu daha iyi çözümleyebilmek açısından klasikleşmiş söz konusu teorilere yakından bakmakta yarar bulunmaktadır.

¹ Kayıtlara göre ülkeler düzeyinde en fazla ölüm vakası 766.299 ile ABD'de yaşandı. ABD'yi, 607.860 ile Brezilya, 458.470 ile Hindistan izledi (aa.com.tr, 01 Kasım 2021).

² Güncel veriler <https://covid19.saglik.gov.tr/> sitesinden alınmıştır.

Riskler attıkça ve çeşitlendikçe veya risk algısına yönelik korku kültürü derinleştikçe riskin toplumsal doğasına ilişkin teorik bakışlarda da çeşitlenmeler artmış, literatür zenginleşmiştir. Risk teorisyenlerde ilk akla gelen Beck'in (2011), 1986'da yayınlamış olduğu *Risk Toplumu: Başka Bir Modernliğe Doğru* başlıklı eseridir. Eser, 'geç modernite' kavramı ekseninde, sanayi sonrası toplumdaki riskin küreselleşmesine odaklanmış ve tehlikenin cehaletten bilgiye doğru kayan yönüne eğilerek riskin geç modernitenin ürünü olduğu iddiasını taşımıştır. Beck'in (2011) risk toplumu yaklaşımına göre sanayi öncesi dönemde salgınlar, afetler vb. tehlikeler insan denetiminin dışında ve bir ölçüde kaderci mantıkla anlamlandırılmaktaydı. Sanayi toplumunda ise (Batıda) bilimsel ve teknik gelişmenin çerçevesinde ve sanayinin risklerinden korunma doğrultusunda (hukuki düzenlemeler, sigortacılık vb. araçlar) hesaplanabilir, kontrol edilebilir iddiasıyla ortaya çıkan bir anlayış hâkim olmuştur. Örneğin Weber (1997:24), *Protestanlık Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* adlı eserinde, modern rasyonel kapitalizmin hesaplanabilir teknik iş araçlarına, hesaplanabilir hukuk ve biçimsel kurallara göre işletmeye gereksinim duyduğunu ve bu türden hukuk sistemine ve tekniğine, işletme ve ekonomik biçimlere dayalı olgunun yalnızca Batı'da varlık gösterdiğini ileri sürmüştür. 20. Yüzyılın gerçekliğinde ise sigortayla güvence altına alınmayan riskler ortaya çıkmıştır. Nükleer gücün, kimyasal risklerin, salgınların, küresel ısınmanın gündeme geldiği, hesaplanamaz, kontrol edilemez riskler dünyası oluşmuştur. Beck, bilimsel rasyonaliteyle birlikte ilerleyen iktisadi gelişmenin yol açtığı çevresel felaketler bu sürecin 'yan etkileri' olarak değerlendirmenin safdillik olacağını belirtmiştir. 'Geç modernite' veya 'ikinci modernite' şeklinde tarif edilen dönemde toplumsal hayat 'düşünümsel (reflexive)' sorgulanmaya tabi tutulmuş, fark edilmeyeni fark ettiren 'refleksif/düşünümsel modernleşme', bireylerin yaşadığı zamana dair sorgulayıcı tavrına gönderme niteliği taşımıştır. Risk, ona göre modernitenin zorunlu bir sonucudur. Zira sanayi toplumunun modernite formunda aile, yakın ilişkiler, akrabalık biçimleri yıpranmaya başlamış, riskin alanı tıp ve kamusal diğer kurumlar bireysel bağımlılıkların başvuru merkezlerine doğru genişlemiştir. Risk, gözlenebilir, denetlenebilir olmaktan çıkarak bireyler ve uluslar üstü ve küresel bir nitelik kazanmıştır, başta çevresel riskler olmak üzere pek çok risk ve risk potansiyelleri genelleşmiştir.

'Risk' kavramını 'güven' ile birlikte ele alan Giddens da paralel şekilde, günümüz dünyasının giderek denetimlerimizden çıkan, "elimizden kaçıp giden bir dünya" haline dönüştüğünü (2000:14) ifade etmiştir. Olumlu ve olumsuz yönleriyle risklerin modern sanayi toplumunda kendini belli ettiğini, geleneğe ve dine karşı kapitalizmin kendini riski yönetme sistemine göre organize ettiğini (sigortacılık vb.) ama günümüzde risk-tehlike dengesinin değiştiğine dair vurgular yapmıştır. Risk kavramının olasılık ve belirsizlik kavramlarıyla ayrılmaz bağıni işaretleyen Giddens (2000:36-45) iki tip riskten söz etmiştir: dışarıdan kaynaklı, doğanın veya geleneğin sabitliklerinden kaynaklı 'dışsal risk'; insanın gelişen bilgisinin dünya üzerindeki etkisiyle yaratılan 'imal edilmiş risk'. Ona göre artık imal edilmiş riskler, dışsal risklere ağır basmaktadır. İmal edilmiş riskler sadece küresel iklim değişimi gibi doğayla ilgili değil, yaşamın diğer alanlarına yayılan, kapsamı giderek genişleyen, bir yönüyle korkulu söylentilerin yayılımıyla üretilen ama gerçek tehditler de içeren (gıda, cinsellik, tarım vb. çok alanda) risklerdir. İmal edilmiş riskte riskin düzeyi bilinmemektedir. Öte yandan risk toplumunda evlilikte ve ailede geçmişteki gibi bir gelecek projeksiyonu sunulmamaktadır. Geleneksel yollar çözüldükçe ve ilerisi hakkında müphemlik artınca yeni bireysel tavırlar gelişebilmekte ve bireylerin giderek daha fazla riski dikkate almaları gerekmekte, tüm fırsat ve tehlikelerle yüzleşmenin göze alınması icap etmektedir (Giddens, 2000:41-42).

Riskli psikolojik düzlemde ziyade kültürel teoriyle veya toplulukların kültürel kodlarıyla izah eden perspektifler de dikkate değerdir (Douglas ve Wildavsky, 1983). Douglas (1985), tehlikelerin ve riskin algılanışının kültürel yapı dinamiğinin etkisiyle şekillendiğini, bireyin içinde bulunduğu topluluğun kültüründeki kodların anımsatıcı

rolüyle riskin anlamlandırıldığını (toplumsal deneyimlerin bilgisiyle) dile getirerek riskin toplumsal ve kültürel bir kavram olduğunun altını çizmiştir. Keza Douglas (1992), bazı risklerin çok önemli, bazılarının ise önemsiz görülmesinden dolayı riskin topluluklardaki göreliliğine, kurumsal ve politik seçici sürecin ürünü olduğuna ve risk kodunun toplumsal dayanışmadaki rolüne de dikkati çekmiştir (1992: 29-30).

Daha makro tarihsel bir bakışla, doğrudan risk kavramına odaklanmasa da sivil güvensizlik ve sosyal güvensizlik ekseninde yaklaşan Castel'in (2004) teorik katkısı da son derece anlamlıdır. Castel (2004: 9), özgürlükleri garanti altına alan ve hukuk devleti çerçevesinde bireylerin mülk ve kişisel güvenliğini kapsayan 'sivil güvence' ile hastalık, kaza, yaşlılık ve birtakım risk durumlarına karşı koruma işlevi gören 'sosyal güvenceler' olmak üzere iki güvenceden bahsetmiştir. Bu iki güvence biçiminin 1970'lerden sonraki süreçte kapitalizmin dönüşümüyle birlikte aşınmaya uğradığını, esnekleştiğini ve ortaya sosyal güvencesizliğin çıktığını belirtmiştir. Sanayi toplumunun ve liberalizmin bireyi gelenekten koparan ve onu dayanıksız güvensiz ortamına karşı ulusal-sosyal devletin geliştirmiş olduğu önleyici tedbirlerin son zamanlarda zayıfladığını, bireyselleşme süreçlerinin arttığını ve koruyucu kolektiflerin güçsüzleştiğini dile getirmiştir (2004:44-45). Ona göre kapitalizmin dönüşümüyle çalışma ilişkilerinde, mesleki kariyerlerde ve istihdam statülerindeki güvenceler 'genelleşmiş devingenleşme' yaşamış, eş zamanlı olarak da kolektifler zayıflamış, yeniden-bireyleşme ve güvensizlik anlamında derin dinamik ortaya çıkmıştır (2004:51). Dolayısıyla güvenlik arayışı sürekli artış eğilimindeyken yükselen risk duyarlılığı da dayanaksızlığı pekiştiren rolde olmuştur.

'Korku kültürü' çerçevesinde risk teorisine katkı sunan Furedi'nin (2014) perspektifi ise bireylerin maruz kaldığı risk korkusu üzerinedir. Günümüz toplumlarında riskler arttıkça korku kültürü yaygınlaşmaktadır. Zira korku, bilinmeyen, öngörülemez durumlarla insanın zihinsel yoğunlaşmasına sebep olan bir mekanizmadır ve insanın gündelik yaşamını tehdit eden güçlerle kuşatıldığına yönelik inançla bağlantılıdır (Furedi,2014:8). Korkunun zihinlere hakim hale getiren ve bazı sorunları abartarak sunan mekanizmaların korku ve paniği kendi kendini haklı çıkaran bir dinamiği olduğunu, ortaya çıkan 'korku kültürü'nün bireylerin kendilerini depresif şekilde tarif etmesine neden olduğunu dile getiren Furedi (2014:13-14) 'risk', 'risk altında' gibi ifadelerin medyadaki sık kullanımıyla risk saplantısının nasıl normalleştiğine dikkati çekmiştir. Ona göre böylesi bir risk paniğinde her yeni sorun bir ölüm kalım meselesine dönüştürülmekte, insan ilişkileri risk çerçevesine oturtulmakta, bireyler arasındaki ilişkilerde bile risklerin azaltılmasına yönelik rasyonel yönetim ilkelerinin gerekliliğine işaret edilmekte, aksi halde başarısızlık riski ile yüz yüze kalacakları korkusu oluşturulmaktadır (2014:15-17).

Riskli görülen ilişkiden daha çekici görülen yalnız yaşamak, ailenin bir kriz yaşadığının göstergesi değil, tutkunun giderek daha fazla riskli görüldüğü çağda ilişkilerle baş etmede güçlük yaşandığının göstergesi olabilir (Furedi, 2014:19). Dolayısıyla hassasiyetler artmakta ve bireylerin birbirine tahammül etme güçleri zayıflama eğilimindedir. Toplumun risk alma korkusuna odaklanan Furedi (2014), korku kültürünün insanları birbirine yabancılaştırdığını, bu kültürün insanların sorunlarla baş etmelerini engelleyen şüphe atmosferi yarattığını, risk almayı olumsuzlayarak bireyi pasifliğe sürükleyen çabalara karşı risk almanın çoğu zaman yaratıcı ve yapıcı girişim olabileceğini ileri sürmüştür (2014:19-25). Dolayısıyla risk ve güvenlik takıntısının yaşamda rutinleşmeye başladığını, hatta riskin büyük bir sektör haline dönüşerek her türlü insan deneyimini güvenlik meselesine dönüştürdüğünü (2014:30-31) ortaya koymuştur. Söylem olarak güvenlik yüceltilmekte, bireylerin risk almaktan korktuğu güvensizlik ikliminde bireyler daha çaresiz hissettirilmektedir. Güvensizliğin mutlaka riskten kaçınmaya, bilim ya da teknoloji korkusuna yol açmadığını, bilakis günümüzde güvensizliğin güçlü bir muhafazakâr ihtiyat duygusuyla bağlantısı olduğunu, önlem alma ilkesi giderek toplumun her alanına yayılmaktadır. Risk saplantısı insanı çaresiz, güçsüz, sürekli yardım veya danışmanlık almaya muhtaç hale getirdiğini, insanın ilerleme potansiyelini zayıflattığını

vurgulamıştır. Zira önlem ilkesinin hâkimiyeti kötümser insan anlayışını beslemekte, sürekli risk altında olduğu hissiyatı bireylerde başarısız olma korkusunu tetiklemektedir. Başarısızlıklar ise psikolojik bozukluklar veya sendromlarla veya tıbbi yönden anlamlandırmakta, her geçen gün icat edilen yeni 'bağımlılıklar' ve bunların tehlikeleri de risk ve korku kültürünün dinamikleri haline dönüştürülmektedir. Netice itibarıyla insanın yaşamla baş edemediğine, potansiyelindeki zayıflığa, risklere karşı sürekli gözetim altında tutulup korunması gerektiğine yönelik inanç pekiştirilmektedir. Riskler herkesi kapsadığı için herkes potansiyel kurbandır. Ancak risk alma korkusu, kahramanı değil kurbanı alkışlamakta, rekabetçi ortamda bireylerin uzman yardımlarına muhtaçlıkları güvenliğin kutsanması, risk almanın lanetlenmesi yoluyla meşrulaştırılmaktadır. Aktiflikten ziyade pasiflik, cesareten önce güvenlik önemli erdemler olarak düşünülmekte ve krizlerle, felaketlerle yüklü dünyada hayatta kalmanın kendisinin bile büyük bir başarı olduğuna yönelik bir inanç yaygınlaştırılmaktadır (2014:36-41).

Risk teorileri bunlarla sınırlı değildir kuşkusuz; ancak ağırlık merkezini bu düşünce hatlarının oluşturduğu söylenebilir. Makalenin amacı bu teorilerin olgusal boyuttaki geçerliliklerini karşılaştırıp tartışmaktan ziyade Covid-19 pandemisi sürecindeki toplumsal dinamiği anlama yolundaki anahtar işlevlerinden yararlanabilmektedir. Temellendirmeleri ve yönelimleri farklı olsa da ortaklaşılan husus risk ve güvensizliğin artmış olması ve yeni bireyselleşmenin veyahut bireyselleşmiş toplum gerçekliğinin buna eşlik etmiş olmasıdır. Bu noktada riskin, risk algısının ve risk kodunun kültürel olarak anlamlandırılabilirliğini, dolayısıyla tehlikelere karşı her toplumun reaksiyonunun farklı olabildiğini de unutmadan, küresel çapta yeni bireyselleşme dinamiği ve toplumsal kurumlardaki sarsıntının pandemi sürecindeki bazı görünümüleriyle ilgili birtakım izahlarda bulunma imkanı vardır. Risk toplumunun pandemi durağında örneğin bireyler pasif, edilgen ve dayanıksız mı kaldılar? Yeni direnç mekanizmaları oluşabildi mi, oluştuysa nasıl cereyan etti? Kurumlarda nasıl değişimler gözlemlendi? Bu ve benzeri sorular genişletilebilir. Bütün bunları önce bireyselleşen toplum gerçekliği süzgecinden geçirerek, ardından da kapanma ve açılmanın diyalektiği ekseninde yorumlamak mümkündür.

Bireyselleşmiş Toplumun Pandemi İle İmtihanı

Beck (2011:140-141) kişinin kendi zamanını, imkanlarını, yaşam alanlarını, bedenini kontrol etme, kendi perspektiflerini inşa etme (ne kadar yanılsamalı veya ideolojik olursa olsun, bir gerçeklik taşıyıcı) talebine karşılık gelen bireyselleşmenin (18. ve 19. Yüzyıllardaki sermaye birikiminden doğan burjuva bireyselliğinden farklı şekilde) geç modernitede yeni bir suret kazanmaya başladığını, emek piyasasındaki esnekleşme sürecinin de bireyselleşmenin motor gücü olduğunu ileri sürmüştür. Buna göre sanayi toplumunun geleneği çözüldükçe toplumsal eşitsizlikler de bireyselleşmektedir. Geleneksel bağların ve sınıf, çekirdek aile gibi toplumsal biçimlerin yerini bireyin biyografisine damgasını vuran ve onu piyasalara, modalara, sosyal politikalara bağımlı kılan 'ikincil' merciler ve kurumlar almaktadır. Keza psikoloji bilimi, bu süreçte itibarı giderek yükselen disiplinlerden olmuştur. Yalıtılmış koşullar içinde dışsal içsellığe çevrilerek özel hale gelmiştir. Bu sürecin bireyselleşmesi herkesin kendi biyografisini verili sınırlamalardan kurtararak kendi eline almak durumunda kalması; açık ve karar vermeye bağımlı hale dönüşmesi şeklinde cereyan etmiştir. Bireyselleşerek yeni bağımlılıklar ve tek biçimde standartlaşmalar ortaya çıkmıştır. Örneğin televizyon hem yalıtılmış bireyleri hem standartlaştırmıştır. Biyografiler öz-dönüşlü hale gelmiştir (Beck, 2011:201-205).

Risk toplumunun bireyi kendi biyografisine dayalı performansla var olmaya sürüklemesinin pandemi momentumundaki tezahüründe daha fazla mücadele, daha fazla yalıtılmışlık ve daha fazla yalıtılmışlıktan çıkış yollarını aramak gibi eğilimler meydana geldi. Korku, güvensizlik ve sürekli risk durumuyla daha fazla mücadele talep edildi. Pandeminin daha da derinleştirdiği risk toplumunda korku ve güvensizliğin kaynakları

veya ortamları derinleştikçe bunlarla mücadele için daha fazla enerji ihtiyacı da talep edildi, bireysel ve kolektiviteler düzleminde buna verilen yanıtlar veya geliştirilen dirençler/ baş etme stratejileri de bireylerde sürekli enerji kaybına yol açtı. Fasit daireye dönüşen ve giderek de hızlanan bu çetin, bu endişeli haller, Han'ın (2015) işaret ettiği 'yorgunluk toplumu'nu daha güçlü şekilde yeniden üretmeye de yardımcı oldu. Dolayısıyla risk toplumu, aynı zamanda ivmesi giderek yükselen hız toplumunun enerjisinden beslenen ve hızla aynı oranda artan yorgunluk toplumuna dönüştü. Virüsün her yeni varyantı gibi daha güçlü bir müphemlik ve risk toplumu türevleri gelişim gösterdi.

Bauman (2011:61) modern toplumun karşılıklı karmaşıklıklar şebekesinin her gün bireyleri yeniden şekillendiren ve müzakereye iten doğasının yanında 'bireyselleşme' etkinliğinde de var olduğunu belirtmiştir. Keza 'güçsüzlük ve 'yetersizlik' kavramlarının geç modernliğin, post-modernlik hastalığının isimleri olduğunu vurgulayarak, uyumsuzluk korkusunun değil, uyum sağlamanın imkânsızlığına, sınırları ihlal etmenin değil, sınırsızlığın dehşetine vurgular yapmıştır (2011:59). Arka bağlamda özgürlük ile güvenlik ihtiyacının ve bu dengenin sağlanmasındaki gerilime işaret etmiştir. Dolayısıyla pandemi koşullarını da düşündüğümüzde, risk toplumunun bireyselliğinin hem daha fazla etkileşimi, bağımlılığı, dışa dönüklüğü hem daha fazla sağlıklı olmayı, beslenmeye özen ve dikkat etmeyi, hem yakınlaşmayı hem uzaklaşmayı içeren yüksek enerjili bir sistemle kendini yenilediğini söyleyebiliriz. Bu boyutları, kapanmanın ve açılmanın diyalektiğine eğilen sonraki bölümde daha yakından ele alacağız.

Pandeminin Diyalektiği: Kapanırken Açılmak

2020 yılında pandemi dolayısıyla pek çok ülkede sokağa çıkma yasakları, zorunlu karantinalar gibi uygulanmalardan dolayı evlere veya yurtlara kapanmalar hayata geçirildi. Küresel çapta yepyeni bir toplumsal durum yaşandı. Söz gelimi, riskin küreselleşmesine koşut olarak gelişen virüs tehdidine yönelik sosyal dirençler veya baş etme stratejileri de küreselleşti. Bambaşka sosyallik biçimleri keşfedildi veyahut ihmal edilen birtakım kültürel öğeler, davranışlar yeni zamanın durumunda yeniden canlandırıldı. Örneğin İtalya'da binlerce insan hayatını virüsten dolayı kaybetmiş, kentler karantina altına alınmış, korku ve kaygıyı besleyen ölümün karabulutları insanlık üzerinde dolaşırken balkonlara çıkan insanlar birlikte söyledikleri şarkılarla, çaldıkları enstrümanlarla sokakları orkestraya çevirebilmişlerdi. Böylece balkonlar, kapanmanın dışa açılan pencerelerinden biri olmuş, dışarıdan soluk almanın ve dışarıdakilere soluk olma açısından yarı kamusal alan işlevi görmüşlerdi. Her şeye rağmen insanlar yeni türden sosyalleşerek, etkileşime girerek, umudunu bu bağlarla diri tutarak ayakta kalma gayretindeydi. Yüz yüze gelinmiyor olsa da teknik olanaklarla (telefon, internet vb.) yüz yüzeymiş gibi iletişim kurarak sosyal bağlar güçlü tutuluyordu. Virüsten hayatını kaybedenlerin cenaze merasimleri gerçekleşmiyor, görüntülü aramalarla hastaneden son bakışta gözyaşlarıyla uğurlama törenleri yapılıyordu. İnternet ortamı yeni kamusal alan rolü üstleniyor, sanal taziyelerle baş sağlıkları dileniyordu. Velhasıl insanlık, birbirinden öğrenerek, farklı yollarla etkileşime girerek, yeni pratik ve taktiklerle trajedinin üstesinden gelmeye çalışıyordu.

2020 yılının ne derece büyük değişimlerin miladı olacağını veya olamayacağını elbet tarih gösterecektir. Hiçbir şeyin eskisi gibi olmayacağını veyahut hiçbir şeyin değişmeyeceğini iddia edenlerin öngörülerini veya görüşleri, öngörülemezliğin egemen paradigmaya dönüştüğü ikinci modernleşme sürecinin pandemi sekişyonunda tartışılmaya devam edeceği aşikârdır. Bu makalede, öngörülerden ziyade bu süreçte olup bitenleri anlamaya odaklanmak söz konusudur. Genel olarak küresel düzeyde ama özelde Türkiye'de pandemi sürecinde yaşanan kapanmanın sosyal etkileşimlerinin genel bazı formlarını diyalektik ilişki temelinde kavramanın yolları denenmektedir. Bu noktada Berger ve Luckmann'ın (2020) sosyal gerçekliği inşa ürünü olarak ele alan yaklaşımları ve Berger'in (2011) bu yaklaşımı açımlayan yönelimi, makale özgülündeki kavrayışa yardımcı olacak

birtakım anahtar düşünsel hatlar sunmaktadır. Böylelikle pandemideki kapanma sürecinde beliren ve nesnelleşmiş bazı örüntüleri anlamak da kolaylaşacaktır.

Berger ve Luckmann (2020:90), insanı sosyal bir ürün ve toplumu da insani bir ürün ve nesnel bir gerçeklik olarak kavrarlar. Keza onlara göre toplum, hem öznel hem nesnel gerçekliğe sahiptir ve toplumu *dışsallaştırma*, *nesnelleştirme* ve *içselleştirme* uğraklarından meydana gelen diyalektik sürecin aracılığıyla anlamak gerekir (2020:192). Dışsallaştırma; fiziki ve zihni faaliyetlerle insanların sosyal dünyaya doğru taşmalarını, toplumun insan ürünü olmasını sağlayan antropolojik bir zorunluluktur. Zira insan, dışa açılmaya meyilli yapıya sahiptir ve biyolojik niteliği de bunda son derece etkilidir. Diğer memeli hayvanlardan farklı olarak ‘homo sapiens’ (düşünen canlı olarak insan), ‘eksik’ doğmaktadır ve tamamlanmanın ilk adımları doğumdan sonraki ilk yılda hayat bulmaktadır. Çevreyle etkileşimle, sosyalleşerek -ama biyolojik yapının içinde kalarak- kişilik geliştirme ve kültür edinme gerçekleşmektedir (Berger, 2011:53-55).

Nesnelleşme, fiziki ve zihni faaliyetlerin karşılandığı olgusal gerçekliği, nesnelleşmiş yapıyı, bireyler tarafından üretilmiş (insanlarca inşa edilmiş) kurumsal dünyanın nesnelliğine karşılık gelirken içselleştirme, nesnelleşmiş gerçekliğin kendini yeniden nesnel dünyanın yapılarından öznel bilincin yapılarına aktarırken bireyler tarafından tekrar kendilerine mal edilmesini, özümsemesini ifade eden uğraktır (Berger, 2011:53).

İçselleştirme, sosyalliğe yatkınlıkla doğan bireyin toplumsal diyalektiğe katılmasıyla başlar ve sosyal dünyanın anlamlı bir gerçeklik olarak kavranması temelinde hayata geçen *asli sosyalizasyon* (birincil) ve *tali sosyalizasyon* (ikincil) süreçlerini içerir. Asli sosyalizasyon çocuklukta başlayan ve bireyi toplum üyesi haline getiren ilk sosyalleşme süreci iken tali sosyalizasyon sosyalleşmiş bireyi bulunduğu toplumdaki nesnel dünyasındaki yeni aşamalara dahil eden, role-özü sosyal bilginin (iş bölümünde temellen bilgi) edinilmesini, ‘temel dünya’nın tersine, ‘alt-dünyalar’ın kısmi gerçekliklerine işaret eder (Berger ve Luckmann, 2020:192-206). Tali sosyalizasyon, sembolik evren olarak toplumsal konumlanmanın farkındalığında ve ona özü bir ‘dilsel’ pratikle gerçekleşir. Pandemi döneminde kapanmadan dolayı iletişim kanalları ve özellikle sosyal medya üzerinden dışa açılmanın tali sosyalizasyon sürecinin yeni bir vechesi olarak görmek isabetli olacak ve belki de ‘tali sanal sosyalizasyon’la bunu ifade etmemiz anlamlı olacaktır. Yüz yüze etkileşim kadar güçlü, istikrarlı nesnellikler taşımaya bile bazı benzer pratiklerin kolektif sergilenişinde, bu pratiğin ortak anlamlar dünyasında var olma şekillerinde kolektif dâhil olma süreçlerinin daha da hızlanabildiğini gözlemlemekteyiz.

Diğer memelerinden farklı olarak insanın eksikliğine ve bu yüzden dışa dönüklüğüne vurgu yapan Berger (2011: 58), insan doğası olarak gözüken şeyin esasında insanın dünya-kurmasından veya dünya inşasının ürünü olmaktan başka bir şey olmadığını belirtir. Yani toplumsal bir canlı olarak insanın doğası, diyalektik açıdan bizzat insan ürünü olduğunu, dolayısıyla insanın insanlığını topluluktan koparıldığında hissettiğini ifade etmek istemiştir.

İnsanın kapanırken bile dışa dönük eğilimini bir şekilde harekete geçirebildiğini pandemi sürecinde yakından yaşadık. Sosyal kapanma; gerekli asli, gerek tali, yeni sosyalizasyonları beraberinde getirdi ve bunlar etkileşimlerle dışsallaşarak kısmen nesnellik de kazandı. Mekânsal kapanma, fiziksel mesafe uzaktaki bireylerle kitle iletişim araçları vasıtasıyla daha sık görüşmeye, ev içinde daha yakın sosyalizasyona sürükledi. Uzun zamandır ihmal edilen ev işleri anımsandı, duyumsanmayan kaygılar duyumsandı, ev içindeki bireylerle daha fazla etkileşim kuruldu, daha fazla geçmişe gidildi, evdeki eşyalarla daha çok ilgilenildi. İnsan mekânsal açıdan kapanırken sosyal açıdan farklı kapılardan yeniden dışa döndü. Sosyalizasyon süreci ‘sosyal-izolasyon’a dönüştü. Başka bir ifadeyle sosyalleşerek izolasyonlar gerçekleşti veyahut izolasyon sürecine has sosyalleşmeler gerçekleşti diyebiliriz. İçe kapanma ile yeni şekilde dışa açılma yalnızlığın giderek yeni durumda kalabalıklaşmasıyla yaşandı. Teknik imkânlar bunu daha da kolaylaştırıp nesnelleşen forma sürükledi.

Kapanmanın ve Açılmanın Üç Boyutu: Bireysel, Kurumsal ve Kolektif Temsil

Pandemi dönemindeki kapanma ve eş zamanlı gelişen açılmanın çift yönlü boyutlarını -iç içe geçen karakterlerini de ihmal etmeden- bireysel, kurumsal ve kolektif temsiller kategorilerinde (kapanma ekseninde) sınıflandırabiliriz. Bunlardan bireyselliği Beck'in (2011) ve Bauman'ın (2011) 'bireyselleşmiş toplum' görüşlerinden; kurumsal ve kolektif temsilleri ise Swingewood'un (1998:134) Durkheim'in yöntemine dair analizinde sınıflandırdığı üç olgu biçiminden (morfolojik, kurumsal ve kolektif temsil) ikisini ödünç almaktayız. Ayrıca Berger ve Luckmann'ın (2020) insanın dışa dönük niteliğine dair belirlemelerini burada insani inşanın ürünleri olan mekanizmalara veya nesnelleşmiş formlara (kolektif birimler ile aile, devlet vb.) doğru genişleterek kapanma-açılma diyalektiğini kullandığımızı not etmemizde de yarar bulunmaktadır.

Bireyselliğe Kapanma ve Açılma: Bireyselleşmiş toplumun salgında derinlik kazanmasıdır. Mekânsal kapanma, biyografik performansı hem geçmişe hem şimdiye odakladı formatladı. Elbette bu eğilimi tüm toplum kesimlerine veya sınıflara genelleme şansımız bulunmamaktadır. Ancak bir eğilim olarak ortaya çıkan bireysel kapanma ve açılma kiplerinden söz etmek mümkündür. Örneğin biyografik geçmişe yönelik kapanmanın en bariz dışa açılma tezahürleri sosyal medyada geçmişe dair anıların, fotoğrafların paylaşımları oldu. Teknoloji, kapanarak açılan bireyselliklerin en kolaylaştırıcı ama aynı zamanda bu edimlerin kalıplaştığı araçlar ve bir ölçüde de araçtan uzaklaşıp amacın kendisi de oldu.

Pandemi öncesine uzanan korku kültürü, felaket tellallıkları yoluyla risk bilincinin gelişimiyle yaygınlık halihazırda zaten kazanmıştı. Başta medya olmak üzere birbiriyle bağlantılı 'ahlaki panik³' mekanizmalarının bu kültürün yerleşmesinde ve yayılımındaki payı büyüktü. Risk dalgasını ve risk duyarlılığını artıran ahlaki panik mekanizmalarının etkisi pandemi döneminde de kendini hem geleneksel medyada hem de sosyal medyada kendini gösterdi. Bireyselliğe kapanmanın sınıandığı ahlaki panik mekanizmalarına yeri geldiğinde sosyal medya gibi mecralarda katılım gösterebildiler. Yeri geldiğinde bu sürecin parçası da olabildiler.

Esasen hiç kimse toplumsallığın dışında değildir. Toplumsallık her koşulda kendine bir yarık açabilir. En bireysel kapanmada bile bir beşerileştirme pratiği gözlemlenebilir. Örneğin evde beslenen hayvanlara yönelik beşeri tutumlar bu mahiyettedir. Bireyselleşmenin kendisi eş zamanlı olarak yaşanan kolektif bir süreçtir. Geleneksel bağların veya kolektif aidiyetlerin yüksek geçerliliğe sahip toplumsal kümelerde her boyutta bireyselleşme edimleri yaşanmıyor olsa da bunun bazı eğilimlerini izleyebilmek olasıdır. Kişiselleştirmenin teknik nitelikleri buna örnek olabilir (cep telefonu vb.).

Toplumsal Kurumlarda Kapanma ve Açılma: Aile, ekonomi, siyaset, din, eğitim gibi nesnelleşmiş kurumsal düzlemdeki kapanmaları kastetmekteyiz.⁴ Pandemide aile içinde dayanışma arttığı gibi aile hafızası da tazelendi. Bir arada olmanın süresi olağan dışına çıktıkça geçmişin arkeolojisine girişimler de arttı. Bu durum bazı ailelerde yüksek perdeden tartışma ve gerilimlere neden olurken bazılarında sosyal bağların daha da güçlenmesine vesile oldu. Bazılarındaysa eve kapanmanın sıkıntılarını ve gerilimlerini sosyal kopuşlar izledi. Bireyler ailede kapandıkça ailede bireyselleşen toplumun tezahürleri açıldı, içe kapanışla dışa açılma eş zamanlı yaşandı. Arkadaş çevresinde duyulan ölüm ve hastalık haberleri yüz yüze olmasa bile iletişim kanallarıyla sosyalleşmeyi arttırdı. Aidiyetler pekiştirildi. Öte yandan bu bağların sürekliliği, sosyal mesafeyi içselleştiren bireyselleşme hattının sınırında cereyan etti.

³ Ahlaki paniklerin oluşumuyla ilgili çalışma için bkz. Cohen (2019).

⁴ Toplumsal kurumlardaki etkiyle ilgili olarak Güngör'er'in (2020) çalışmasına bakılabilir.

Devletler kapandı, sınırlar kapatıldı ve insan hareketliliği kontrol altına alındı. Ama aynı zamanda devletlerarasında dayanışmalar da görüldü. Keza bilim dünyasında da işbirliği ve küresel dayanışma arttı.⁵ Ekonomide küresel ve ulusal ölçekte ekonomiler kapandı, emtia ve enerji fiyatlarında dalgalanmalar ve artışlar meydana geldi. Önemli sanayi kollarında üretimlere ara verildi. Ticari anlamda daralmalar yaşandı. Para miktarlarında artışlar ve ülke enflasyonları gözlemlendi. Ekonomiler kapandı görünse de bazı sektörlerde canlanmalar gözlemlendi (lojistik vb.). Klasik ekonomi piyasası kapandı ama kripto piyasası açıldı. Merkezi olmayan yeni elektronik para yatırımı küresel düzeyde yayılım gösterdi. Devlet mekanizmasına duyulan ihtiyaçlar artış gösterdiği için siyaset kurumuyla ve onun yönlendirmesi altındaki sağlık alanıyla toplumun ilişkisi ilk zamanda güçlü oldu. Zamanla pek çok ülkede sorgulamalar da arttı. Devlet gücünün salgın politikasındaki rolünden ötürü totaliterleşmeye meyilli olup olmadığı tartışıldı. Din kurumunda aleni kolektif ritüeller gerçekleşmemiş olsa da ve bilimin tıbbi ve teknik alandaki katkı ve itibarı baskın hale gelse de inanç düzeyinde kapanmalar veya inanca dayalı bağların zayıfladığına dair bulgular en azından henüz ortaya konulmadı. Bu açıdan bir çözülme veya bir güçlenme durumuna dair belirgin bir yorum yapmamız güç olsa da kolektif bütünleşmede dinsel alanın önemli rol oynadığını da not etmemiz gerekir. Bu açıdan dinin de bireyselleşme olgusundan etkilendiğini, bu açıdan bireyselleşmeye giderek daha fazla gömülü hale gelen ve ona kapanan bir dinsellik eğilimi ortaya çıktı. Eğitimin mekânsal kapanmaya ve teknik açıdan uzaktan eğitime dönüşmesi ev/hane ortamına kapanmış ve ona göre göreceli şekillenmiş bir mekanizmayı doğurdu.

Kolektif Toplumsal Temsillere Kapanma ve Açılma: Yeni bağlar kurmaya odaklı bireyselleşmiş toplumun salgına özgü korku kültüründen dolayı başvurduğu aidiyet formlarıdır. Nesnelleşmiş, kurumsallaşmış aile gibi birlikteliklerin ötesine uzanan düşünsel, ideolojik, politik, inanç, etnik vb. gibi kolektif kimlik ve imajlarla birtakım ortaklıkların göreceli şekilde güçlenen bağına işaret eder. Tehlikeler ve tehditler karşısında topluluğun kendi içinde dayanışma refleksi göstermesi, özüne çekme eğiliminde davranışları sergilemesi olağan hayatta kalma edimlerinden biridir. Jaspers'in (2018:18) deyişiyle "*tehdit insanı kendisini emniyete almaya zorlar*". Dolayısıyla yüksek risk anlarında birincil ilişkilerin nesnelleştiği aile, akrabalık, arkadaşlık gibi birincil dışa dönüklüğün sahnelerine ikame edilen toplumsal bağların ortaklığına yaslanan kapanma sahnelerinden söz edilebilir. Dolayısıyla var olan bağlar daha da güçlenebildiği gibi daha önce çok önemsenmemiş bağların bu süre zarfında canlılık kazanması da söz konusu olabilir. Bu açıdan bazı kolektif temsillerin geçicilik taşıyabildiğini de söyleyebiliriz. Birtakım olaylara gösterilen kolektif tepkinin bir parçası olarak sosyal medyada aksiyon göstermenin ortaklığı buna örnek teşkil edebilir. Diğer taraftan ulusal kimliğe kapanmayı pekiştiren pratikler de görülebildiği gibi küresel vatandaşlığa doğru açılan pencereler de görüldü.

Endişe Dayanışmaları

Metropole özgü bireysellik tipinin psikolojisi üzerinde duran klasik sosyologlardan Simmel (2009:317-318) 20.yüzyılın başlarındaki metropol hayatının farklılıklara bağımlı, taşra hayatına kıyasla daha fazla uyarıcılarla hemhal olmaya, daha çok bilinçliliğe doğru zorlayan durumu "sinirsel uyarımlardaki yoğunlaşma" olarak betimler. Zira şehir hayatı giderek daha fazla karmaşıkmaktadır ve şehrin temposu her geçen gün artmaktadır. 21.Yüzyıl'da ise bu sinirsel uyarımlar metropollerini de aşan bir muhtevaya sahip olmuştur.

⁵ Salgın sürecinde küresel çaptaki bilim insanları arasındaki dayanışma ve işbirliğinin, geliştirilen ilaç ve aşıların "tüm insanların tedavisine" yönelmesini ve giderek "evrensel bir sağlık sisteminin" inşasına katkı sağlamasını umut eden Francis Wolff'un küreselleşmenin ak ve kara yüzlerine değinen ve pandemiyi devletler arasında dayanışmanın motoru olma ihtimalinden bahseden (keza Çin'in pandemi karşısında daha şeffaf ve hesap verebilir hale gitmek zorunda kalan dönüşümüne ilişkin) 21 Nisan 2020'de *Liberation* gazetesinde yayınlanan görüşleri için bkz. (Şakiroğlu, 2020).

Gelişen ulaşım ve yeni iletişim teknolojileriyle etkileşimlerin hızı artmakta ve bu artış sinirsel uyarımların hacmini de yükseltebilmektedir. Pandeminin bir mıknaatı misali çeşitlenen sinir uyarımlarını kendine çektiğini ve daha yüksek hassasiyetler (korku ve endişe düzeylerinde) yarattığını söylemek mümkün.

Beck (2011:71) sınıflı toplumların "Açım!" sloganında temsil edilen devinimin risk toplumunda yerini "Korkuyorum!"a bıraktığını, başka bir ifadeyle ihtiyaç dayanışmasından endişe kaynaklı dayanışmaların ortaya çıktığını belirtir. Risk toplumunun pandemi uğrağında korku ve endişe yeni dayanışma ağlarını gündeme getirdi. Korku nasıl toplumsal bulaşıcıysa cesaret de bulaşıcıydı ve insanlar cesaret verici edimlerle kolektif hareketin ruhunda bütünleşebildi. Ancak bu dayanışmalar sürekli ve kalıcı değil, yine risk toplumunun ruhuna uygun şekilde konjonktürel örüntülerle meydana geldi. 24 Mayıs 2021 tarihinde Twitter'da @pmcbirpmcc (Çağla) kullanıcısının pandemi döneminde yaptığı aşağıdaki paylaşım⁶ (makale yazarınca düz metin haline getirilmiştir), pek çok insanın hissiyatını yansıtmaları ve bu dönemin ruhunu temsil etmesi bakımından dikkate değerdir:

"Biliyorum hepiniz kilo aldınız yüzünüzde yaralar oluştu, streslisiniz saçlarınız dökülüyor, sürekli izleniyormuş hissi içinizi sıkıyor. Evde birileri olmasına rağmen yalnız hissediyorsunuz. Dersler çok ağır ve yükü kaldıramıyorsunuz. İnsan ilişkileriniz berbat durumda. Arkadaşlarınız artık sizi tanıyamıyor. Olumlu düşünceler neredeyse aklınıza hiç uğramıyor. Tırnak etlerinize karşı düşmanlığınız var. Ekonominin seyri sizi rahatsız ediyor, gelecek kaygınız almış başını gidiyor. Artık bir geleceğiniz var mı, onu bile bilmiyorsunuz. Eskiden kurduğunuz hayaller olduğundan saçma geliyor. Verdiğiniz emeklerin karşılığını alamadığınız bir dönemdesiniz. Merak etmeyin, yalnız değilsiniz. O kadar kişi bu durumda ki sadece 'biliyorum' diyebilmekteyim. Bu dönem sanki pandeminin varlığı daha bir ağır bastı. Sokağa çıkma yasakları sanki eskisinden de kötü etkiliyor bizi. Artık sokaklara dönmek amaçsızca korkusuzca yürümek istiyoruz. Bir annenin sessizce saçımızı okşayıp 'gececek' demesine ihtiyacımız var sanırım çünkü bu düzenden ancak masallarla kaçabiliriz."

10

Bir nevi pandemi döneminde sıradan bir günün özeti gibidir yukarıdaki metin. Hem içe hem dışa dönük diyalektik ilişkinin kapanma dönemindeki gerilim tezahürünü böylesi tekil bir örnek gibi görünmekle birlikte kolektif sürecin bir fotoğrafıdır da aynı zamanda. Bireyselleşen toplumun korkuyu fiziksel mesafelerle, uzaktan ama kolektif şekilde hem hissetmesi hem de buna karşı dayanışma göstermesi Riesman vd.'nin (2016) *Yalnız Kalabalık* adlı eserlerinde ortaya koydukları tüketim ve rekabet odaklı dönemin 'dışa-yönelimli' tipini anımsatmaktadır. Başkalarının gözünde nasıl görüldüğünün daha baskın değer haline geldiği, üretimden ziyade tüketimi merkeze alan, mekânsal olarak bir arada olamasa bile kitle iletişim araçları vasıtasıyla benzer hislerin aynı anda yaşandığı bir yalnız kalabalık durumu pandemi döneminde de yaşandı. Üstelik küresel düzeyde, daha yoğun bireyselleşmenin yeni bağıntılarında karşılık buldu. Bu süreçte sosyal medya, yalnız kalabalığın düşününsel sesi ve nefeslerinden biri oldu. Yukarıda alıntıladığımız sosyal medya paylaşımının altında pek çok kullanıcının benzer hisleri yaşadığını dile getirmesi de bunu teyit etmektedir.

Pandeminin Kolektif Hatırlama Tiyatrosu ve Geçmişin Arkeolojisi

Pandemi, bireylerin biyografilerine dönme ve yeniden anlamlandırma ortamı yarattı bir ölçüde. İçsel yolculukların eş zamanla ve kitle iletişim araçları üzerinden kolektif pratikle giderek dışa dönük tarafları da oldu. Ev içinde veya iletişim araçlarıyla doğrudan ilişkilerle veyahut sosyal medya gündemindeki dolaysız ilişkiler aracılığıyla hafızanın hatırlaması sağlandı. Halbwachs'ın (2016:16-17) belirttiği gibi anılara ve hatırlamalara, toplum içinde, sosyalleşme süreçlerinde, dolaylı ya da dolaysız ilişkilerle, içinde yer alınan grup, topluluk veya sınıf gibi toplumsal çerçevelerle ulaşılır. Sosyalizasyonun dinamiği anımsatmaları çerçeveler. Nitekim pandemi, bireyleri hafızalarına yönlendiren toplumsal

⁶ Bkz. <https://twitter.com/pmcbirpmcc/status/1396575670227120130>

çerçeveler etkilerini ziyadesiye hissettirdi. Sosyal medya, geleneksel kurumların yanında etki hızı ve işlem gücü yüksek yeni hafıza çerçevesi rolü üstlendi. Bireysel ve toplumsal düzeydeki iletişimlerle ve sosyal medyadaki kolektif etkileşimlerin tazyikiyle geçmişin arkeolojisine girildi, hafıza ürünleri eş zamanlı seçici koduyla işaretlendi, yeniden yorumlandı ve sanal alemin sahnelerinde sunuldu.

Nikulin (2019), 'kolektif hafıza'nın daha çok bir duruma ve birtakım şüpheli yorumlara (siyasal gündemce belirlenme riski) işaret etme ihtimalinden ötürü bunun yerine, geçmişin dikkatli şekilde düşünülmesini, tartışılmasını, kamusal açıdan başkalarıyla hatırlamayı ve anlamayı, yani karşılıklı ve şeffaf bir biçimde yaklaşmayı ifade eden 'kolektif hatırlama' kavramını önerir. Bunun herkese açık, paylaşılan kamusal süreç ve katılımcı olması hasebiyle de demokratik olduğunu, dolayısıyla da verili olmadığını belirtir. 'Kolektif hatırlama' kavramını ödünç alıp pandemi sürecindeki biyografik ve toplumsal hatırlamalara, genişletilmiş anlamıyla uyarlamamız pekâlâ mümkün. Bu noktada, pandemi özgülünde 'kolektif hatırlama'yı sınırlı bir süreçte cereyan eden ama çoklu dinamiklerle çerçevelenmiş eş zamanlı kolektif hareket olarak düşünmemiz isabetli olacaktır. Bunu geçici kolektif bir sistem şeklinde kavradığımızda daha özgül alt sistemlerinin teşekkül ettiğini de not etmemiz gerekir. Bütün bunlardan hareketle, hem bireysel hem sosyal halde ve kamuya açık (sosyal medya üzerinden) kolektif hatırlamanın bir türevi olarak 'pandeminin hatırlama tiyatrosu'ndan söz edebiliriz.

Pandeminin hatırlama tiyatrosu, hem bireysel hem kolektif etkileşimlerin inşasının dışsallaşmayla yarı-nesnelleşmiş bir duruma dönüşerek yaşandı. Elbette sosyal medya, bu tiyatronun sahnelendiği en önemli alanlardandı. Kapanma döneminin dışa yönelik sosyalizasyon sürecinin dışsallaşmış ve nesnelleşmiş gerçekliğin bireylerden talep ettiği şey daha fazla paylaşım, daha fazla geçmişe gitmek ve daha fazla geçmişin arkeolojisi üzerineydi. Hâlihazırda teatral sahne vazifesi gören, benliklerin buradaki performans rekabetiyle inşa edilen etkileşim formlarının alanına dönüşen sosyal medya, içerideyken dışarıda olmanın imkânlarını sundu. Sosyal medya eleştirisini bile sosyal medya üzerinden yaparak sorgulayıcılığını buradaki rekabetin bir parçası kılabilenlerin performans mekânı oldu. Sosyal medya üzerinden öznel-arası bağıntıların hem tesis edilmesi hem sorgulanması, bireyselleşmiş toplumun düşünümsel uğraklarından biri oldu. Böylece bireyselleşmiş toplumun etkileşim sahnelerinde içerideyken dışarıyı yeniden var edip kurduğu yaşam-dünyası, kapanmanın sosyal sığınağı haline geldi. Kişisel hesaplaşmalar, politik kampaşmalar, yeni-çoklu ve çeşitli bir araya gelişler veyahut sanal cemaatleşmeler görüldü. Var olan dayanışmalar daha derinleştirilebildiği gibi yeni dayanışma örüntülerine ve aynı zamanda mücadele biçimlerine de rastlandı. Alt-siyasetin mücadele alanına dönüşen sosyal medya 2017'de cinsel saldırıların ifşasıyla başlayan 'mee Too' hareketi⁷ gibi alt-siyaset kapsamında değerlendirebileceğimiz taban hareketleri pandemide daha yüksek tesirler gösterebildi. Türkiye'de de feminist hareketin etkinliğine paralel şekilde pek çok cinsel saldırı ifşasına sahne oldu sosyal medya. Bu hareketler dayanışma ağlarını güçlendiren, bireylerin kendilerini güçlü hissetmesine de olanak sağlayan hareketler oldular. Pek çok örnekte olduğu gibi biyografik durumların arkeolojisinden elde edilen anlatılarla, ifşalarla, kamusal bir adalet imgesiyle dünya yeniden kurulmak istendi. Geçmiş, hafıza tiyatrosuna dönüştürülen sosyal medyanın aracılığıyla deşildi, sergilendi, biyografiler yeniden anlamlandırıldı.

Pandemi kapanması, beşeri hayatın giderek hızlanan ritimlerine yetişmekte zorlanan insanların yaşadığı 'yorgun toplum'dan bir an uzaklaşıp dinlenmelerine, bir an için

⁷ İş yerindeki ve türdeki cinsel saldırı ile tacizlerin ifşasıyla Ekim 2017'de Twitter'da (#MeToo/ Ben De) tabelasıyla başladı ve böylece küresel ve yerel bazda cinsel saldırı ve istismara uğrayanların deneyimlerini paylaştıkları bir akıma dönüştü. Hashtag feminizminin bir tarzı olarak görülen bu hareketin pandemi dönemindeki ifşa zincirlerinden örnekler ve konuyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Kayhan (2021).

hem bireysel hem en yakındakilerinin iç seslerini dinlemelerine de vesile oldu. Sosyal medyada ötekilerin anımsamaları bireylerin anımsama şekillerini tetikledi. Zaman ve ortam görelî ve geçici bir yavaşlık taşıyordu. Bu noktada, Milan Kundera'nın *Yavaşlık* adlı romanında (2016:36), yavaşlık ile anımsama arasında kurduğu şu bağ olup biten süreci anlamlandırmamızı daha da kolaylaştıracaktır:

“Yavaşlık ile anımsama, hızlı ile unutma arasında gizli bir ilişki vardır. Gözümüzün önüne en sıradan bir durum getirelim: Bir adam sokakta yürüyor. Birden bir şey anımsamak istiyor, ama anı uzaklaşıyor. O anda, kendiliğinden yürüyüşünü yavaşlatıyor. Buna karşılık, az önce yaşadığı kötü bir olayı unutmaya çalışan insan, hala çok yakınında olan zamanda, sanki bulunduğu yerden hemen uzaklaşmak istiyormuş gibi elinde olmadan yürüyüşünü hızlandırır. Varoluşun matematiğinde bu deneyim iki temel denklem biçimine girer: Yavaşlığın derecesi anının yoğunluğuyla doğru orantılıdır; hızın derecesi unutmanın yoğunluğuyla doğru orantılıdır.”

Pandemi, geçici bir yavaşlık durumuydu aynı zamanda. Ancak risklerin bölüşümü toplumsal eşitsizlikler temelinde gerçekleşiyorsa yavaşlığın bölüşümü de yine de eşitsiz şartlarda gerçekleşti. Sadece işçi sınıfı düzeyinde değil, başta sağlık çalışanları olmak üzere pek çok profesyonel meslekte de yavaşlık eşit taksim olmuyordu. Bilakis sağlık çalışanlarının performans hızı daha da arttı. Görelî olarak orta sınıf ve üstünde (en azından Türkiye’de ve genel eğilim olarak) kapanmanın yavaşlığını hissedendenler olabildi. Virüsün yaydığı korkuya karşı yakın çevreyle iletişim arttı, geçmiş daha çok paylaşıldı, yeri geldi eş zamanlı etkileşimle ortak geçmiş deşildi, yeri geldi dayanışmanın ve sosyal birliktelik ruhunun gücü yeniden tesis edildi. Pandemi yavaşlığı, hatırlama tiyatrosunun en önemli dekorlarından biri oldu. Sağlık çalışanları ise yavaşlığın hatırlayıcıları olamasalar bile en çok hatırlananları oldu (ve ileride daha çok olmaları da muhtemeldir).

Kapanmada hareketi hızlanan anımsama pratiği her düzeyde kolektif bir süreç oldu. Kapanmanın üç boyuttaki diyalektik süreçlerin her birine has anımsama örüntüleri yaşandı. Bu kolektif bir dinamikti. Castel’in ifadesiyle söylersek kolektifsizleşmenin kendisi de kolektif bir durumdur (2004:56) ve bu birbirinden fiziki açıdan kopuk ama davranış dizgeleri bakımından kolektif pandemi anımsamalarında da yaşandı. Anımsatıcı çerçeveler kolektif olarak yaşandı. Kapanma sürecinde bireyler akrabalarını anımsadı, arkadaşlarını anımsadı, geçmişini anımsadı ve en çok da kendini anımsadı. Ölüm haberleri korkuyu, ölümle her an daha fazla yüzleşmeyi anımsattı. Bireysel bağların güçlenmesine inancı anımsadı. Doğayı, canlıları, canlılığın değerini anımsadı. Varoluşun bütünsel anımsanması etkileşimle meydana geldi ama her toplum kesiminde bu durum da eşit taksim edilmedi. Anımsayan öznelere çoğunlukla orta sınıf ve üstünden olduğunu, maddi şartların acımasızlığından ötürü risklerin bölüşümünün aleyhine olan iş yerinde çalışmak zorunda kalanlar için anımsamadan ziyade hayatta kalma mücadelesi ile hayat mücadelesinin daha öncelikli olduğunu not edelim. Bir tarafta hafıza tiyatrosu üzerinden geçmişin arkeolojisine ve bu alandaki mücadeleye odaklananlar, diğer tarafta çalışmak durumunda kalıp hayat mücadelesi verenler. Yeni duruma cevap veren kuryelik, evlere servis, kargo gibi alanlarda sektörel açıdan genişlemelerin artması, yeni istihdamları da ve bu eksenlerdeki esnek çalışmaları da gündeme getirdi. Keza bu sektörlerde çalışma koşullarının ağırlığı da, güvencesizliği de göze çarpan olgulardan oldu. Keza esnekleşen çalışma ilişkileri pandemide yeni bir çehreye büründü ve evden çalışma imkanları yeni teknik araçlar sayesinde artış gösterdi.

Belirsizlik, Korku, Şüpheli ve Evde Bir Panik Havası

Covid-19 pandemisiyle ortaya çıkan belirsizliğin aslında yeni olmadığını, etkisinin ve süresinin öncekilerden daha derin olduğu söylenebilir. Belirsizlikleri besleyen ve güvensizliği arttırarak risk atmosferini istisnai durumdan olağan hale dönüştüren örnek vakalardan biri Domuz Gribi olmuştur (2009’da).

DSÖ'nün Domuz Gribi vakasında ülkelere plan ve hazırlık yapmaları yönünde uyarması ve virüsü ölümcül olabileceği şekilde bir tanıyla ortaya koymasına ve panik havasına karşı ön görülerin isabetli çıkmaması ardından sağlık otoritelerine dair güvensizlik de doğurabilmiştir (Akdur, 2009). Zira Domuz Gribinin yayılmaya başladığı dönemde Dünya Sağlık Örgütü'nün (WHO/DSÖ) direktifleriyle küresel çapta aşı kampanyaları düzenlenmiş ve milyarlarca dolarları aşan aşı maliyetlerine dayalı stoklar gerçekleşmiş, hastalığın bir süre sonra etkisini yitirmesiyle birlikte çeşitli eleştiriler ve tartışmalar da gündeme gelmişti. Domuz gribinin mevsimsel gripten farklı olmadığını, aşırı şekilde abartıldığını ve panik havası yaratıldığını öne sürenlerin sesi bir hayli yükselmisti. Dünya'da 14 bin 286 ve Türkiye'de 627 kişinin hayatını kaybettiği Domuz Gribiyle ilgili ilaç şirketleriyle ilgili spekülasyonların aydınlatılması için Avrupa Konseyi düzeyinde araştırma önergelerine yönelik Dünya Sağlık Örgütü hiçbir ilaç şirketinin etkisinde olmadığını açıkça belirtmiştir.⁸ Benzer tartışmalar Kuş Gribinde de gündeme gelmiş, besi hayvancılığına da ekonomik anlamda önemli olumsuz etkileri olmuştur.⁹

Covid-19'un geçirmiş olduğu mutasyonlar ve yeni varyantların ortaya çıkardığı korkunun ve belirsizliğin üzerine aşılarla ilgili tartışmalar ve belirsizlikler de eklenmeye başladı. İlk etapta, geliştirilen aşilar virüse direnç geliştirse de yeni varyantlara karşı etkisinin ne olacağına yönelik belirsizlikler de yaygınlık kazandı. Örneğin ateş yüksekliğiyle, uzun süren öksürük nöbetleriyle, koku ve tat almadaki bozukluklarla gözlemlenen, pek çok ülkede görülen ve Covid-19'un en tehlikeli varyasyonlarından sayılan Mu varyantı 2021 yılında, diğer varyantlara göre daha üstün ve aşıya karşı daha dirençli olduğuna yönelik birtakım haberlerin yaygınlaşmasına sıkça rastlanılmaktadır (gercekgundem.com, 4 Kasım 2021). Benzer başka bir örnek Pfizer/BioNTech aşısı olanlarda nadiren de olsa Covid-19'un tespit edilmesiyle ilgili araştırmalarda düşük antikor tepkisi verme durumlarına dikkat çekilmiş ve virüsü engellemek için takviye aşiların gerekliliğine vurgular yapılmıştır (Sözcü, 02 Kasım 2021).

Virüsle mücadelede toplumsal bağışıklığın önemi vurgulansa da aşılama durumuna ilişkin belirsizliklerin Türkiye'de de devam ettiğini de not etmek gerekir. Söz gelimi Çin'de üretilen Sinovac aşısından iki doz olanların artık aşısız sayılması gerektiği, zira bu aşiların belirli bir süreliğine koruyuculuk işlevi gösterdiği, bir zaman sonraysa yeniden aşılamanın yapılması gerektiği bazı doktorlar tarafından dile getirilmiştir. Örneğin iki doz Sinovac aşısı sonrasında 14. haftadan itibaren etkinin azaldığı; iki doz BioNTech aşısından sonra ise 5. aydan sonra hafif orta şiddetteki hastalığa karşı koruyuculuğun % 22 düzeyine düştüğü belirtilmiş ve BioNTech aşısında 4-6 ayda bir hatırlatma dozunun gerekliliği bazı doktorlar tarafından ifade edilmiştir.¹⁰ Keza BioNTech şirketinin kurucularından Prof. Dr. Uğur Şahin, aşının ileriki dönemde grip aşısındaki gibi yılda bir kez yapılması gerektiğini belirterek (dw.com, 21 Kasım 2021) sürekli aşının gereksinimin altını çizmiştir. Dolayısıyla hatırlatma dozlarının daha ne kadar süre ile yapılacağı konusu henüz bir açıklık kazanmış değildir. Bu belirsizliğin aşiların uzun vadedeki etkileriyle birlikte düşünüldüğünde veya yeni varyantların olup olmayacağı ile ilgili müphemliği dikkate alındığında daha derin bir risklere gebe bir sürece girilmekte olduğu söylenebilir.

Risk toplumunda bir yanda korkulu söylentiler yayma suçlamaları ile diğer yanda gerçeklerin üstünü örtmeye çalışmaları arasındaki gerilimden beliren ahlak ikliminden söz etmiştir Giddens (2000:43). Benzer ahlak iklimi, pandemi sürecinde dünyada ve Türkiye'de gerek salgının kaynağına, gerekse ilaç ve aşı konusunda kısmen de olsa belirginleşen hatlarda da görüldü. Örneğin bir eğilim, bilime, uzmanlığa daha çok güvenilmesi gerektiğini

⁸ O dönemdeki tartışmalarla ilgili bkz (t24.com.tr, 2 Şubat 2010).

⁹ Yumurta alt sektöründeki üretim değişimine yakından bakan ve Kuş Gribi etkisiyle (2005-2006 ile 2015 yıllarında) düşüş göstergelerini içeren çalışma için bkz. (Keskin ve Kaplan, 2021).

¹⁰ BBC Türkçe'nin Türk Tabipleri Birliği'nden (TBB) doktorlarla yaptığı görüşmelerle dayandırdığı 3 Kasım 2021 tarihli ilgili haber için bkz. (Öztürk, 03 Kasım, 2021)

savunurken, başka bir eğilim komplocu bir çerçevede hem salgının kaynağına hem de salgınla mücadelede geliştirilen aşılara şüpheyile yaklaştı ve örgütlü şüpheciliği yer yer yüksek sesle, mitinglerle de dile getirdi. Her iki kutba tam meyil göstermeden sağlık tedbirlerini alıp eleştirel bakanların olduğunu da belirtmek gerekir.

Korku söylentisi veya panik atmosferi riskleri azaltma noktasında yararlı görülebilir. Ancak bunun sürekli endişe histerisi yaratacak şekilde örgütlenmesi, yeni risklerin üretimine de sebebiyet verir. Bazı durumlarda o kadar abartılır ki riskin olup olmadığı bile şüphelidir ve gerçek tehlikeye karşı dikkat yoğunluğunu ve güveni de aşındırır. Riske işaret eden bilim ve teknolojiye yaklaşımımız da değişmektedir. Bilim geleneğe karşı ortaya çıkarken bugün kendisi geleneğe dönüşmüş haldedir ve artık daha fazla bilim ve teknoloji ile yakın ilişki kurmak durumundayız (Giddens, 2000:44). Bir yönüyle bilim riskleri ortaya koyarak daha dikkatli ve tedbirli olmaya davet ederken riskleri ifşa etmektedir. Öte yandan Beck'in (2014) de işaret ettiği gibi riskleri de üretebilmektedir. Bilim ve teknolojinin bu çift yönlülüğü belirsizlik sarmalını bugünün varoluşsal kodu haline dönüştürmektedir. Bilim hem bir sığınak hem bir şüphe öznesi hem de bir şüphe nesnesi olabilmektedir.

Uygarlık risklerinin artık küreselleştiğini, sınıfsal ve diğer eşitsizlikler ile yerel düzeyleri aştığını öne süren Beck, *"yoksulluk hiyerarşiktir, kirli hava tabakası demokratiktir"* (2011:49) sözünü dile getirmiştir. Bugüne gelirsek, Covid-19 virüsü ne kadar demokratik olduğu da pekâlâ sorgulanabilir. Virüsün toplumsal yayılımı elbette sınıfsal ve diğer eşitsizliklerin süzgecinden geçerek gerçekleşti. Hem yerel hem küresel düzeyde virüsün hem yayılımı hem de virüsten korunma imkân ve kapasitelerinde bir boyutuyla sınıfsal, bir boyutuyla bazı mesleklerle has eşitsizlikler de görüldü. Örneğin kol emeği ile çalışanlar, evden iş yerlerine gitmek zorundaydılar ve çoğunlukla toplu ulaşım araçlarını kullanmaktaydılar. Denetimler yapılsa da, maskeler takılsa da toplu taşımadaki kalabalıktan dolayı bireyler daha fazla virüs yüküne maruz kalmaktaydılar. Sağlık çalışanları da benzer şekilde yüksek risk altında olanlardandı. Öte yandan uzaktan veya evden çalışanlar için pandemiye özgü risk durumları bu gruplara göre daha düşük kalmaktaydı. Dolayısıyla riskin paylaşımında eşit olmayan durumlar yaşanmış oldu.

Sonuç

Covid-19 öncesinde de risk enflasyonu yüz yüze olan dünya, Covid-19 pandemisiyle birlikte - yine ekonomi alanından ödünç ifadeyle- risk adeta hiper enflasyon seviyesine yükseldi. Virüsün etkisi ve yaygın şiddeti küresel düzeyde oldu ve küresel tedbirler kapsamında kapanmalar yaşandı. Bu kapanma süreci, kendi koşulları ölçüsünde ve kendi toplumsallığının dinamiğinde sosyal açılmayı da içine alan diyalektik hareketle hayat buldu. Birbiriyle bağlantılı olarak bireysel, kurumsal ve kolektif temsiller düzeylerindeki sosyal kapanmalar, sosyalleşmenin ve insan etkileşiminin doğasına uygun şekilde yeni kanallarla sosyal açılma dinamikleri de yarattı. Her kapanma süreci kendi özgülünde sosyal açılmayı da beraberinde getirdi. Riskler ve tehlikeler küreselleşirken buna karşı geliştirilen sosyal dirençler de küreselleşti. Sosyal kapanmalar küreselleşirken eş zamanlı olarak sosyal açılma biçimleri de küreselleşti. Keza bu süreçte, eş zamanlı olarak kolektif anımsama biçimleri ortaya çıktı. Bu dönemin dinamiğine uygun bir kolektif hareketle 'pandeminin hatırlama tiyatrosu' diyebileceğimiz bir durum meydana geldi. Bu noktada, özellikle kitle iletişim araçları bu hatırlamanın önemli kanallarından biri oldu. Ortaya çıkan endişe durumlarına karşı mesafeli endişe dayanışmaları örüldü. Yeni teknik ve taktiklerle sosyal etkileşimler yaratıldı, sosyalleşmeler ve sosyal bağlar sağlandı. Böylece insanın dışı dönüklüğüne yeni pencereler yaratıldı. Ancak bu geçici bir olgu oldu. Belirsizlikler, riskler, endişeler küreselleştikçe risk bilinci de, endişe dayanışmaları da

küreselleşti. Ancak riskler ve belirsizlikler ortadan kalmadı, bilakis yeni risk olasılıklarına da kapılar aralandı.

Yeni risk dalgalarından biri olarak tarihe geçecek olan Covid-19, insanlığın küresel deneyiminde önemli eşiklerden biri haline geldi. Bedeli, ölüm ve hastalıklardan dolayı ağır oldu. Diğer taraftan küresel çaptaki insanlık ve hayat bilinci açısından da önemli deneyimler sağladı. 21.Yüzyıl insanının her açıdan kapanması, risk toplumunun sorgulanışını, doğanın ve tüm canlıların, genel olarak tüm varoluşun kolektif şekilde ve eş zamanlı olarak hissedilişini gündeme getirdi. İnsanlık tarihinde ender duraklardan biri olmaya aday bu olgu, insanın yaratıcı potansiyelini de açığa çıkardı. Kapanma süreçlerinde gerçekleşen yeni sosyal açılma biçimleri, bu potansiyelin dinamikliğini gösteren gelişmelerden biri oldu.

KAYNAKÇA

- Aa.com.tr. "Dünya genelinde Kovid-19'dan ölenlerin sayısı 5 milyonu aştı" (01 Kasım 2021) <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/dunya-genelinde-kovid-19dan-olenlerin-sayisi-5-milyonu-asti/2408625>
- Akdur, Recep. "'Domuz Gribi'nin Küresel Salgını". *Bilim ve Ütopya* 15 (186) (Aralık 2009), 47-54.
- Bauman, Zygmunt. *Bireyselleşmiş Toplum*. Çev. Yavuz Alagon. 2.Baskı. İstanbul: Ayrıntı, 2011.
- Beck, Ulrich. *Risk Toplumu: Başka Bir Modernliğe Doğru*. Çev. Kazım Özdoğan, Bülent Doğan. İstanbul: İthaki, 2011.
- Berger, Peter L. -Luckmann, Thomas. *Gerçekliğin Sosyal İnşası*. Çev. Vefa S. Öğütle. 2.Baskı. Ankara: Atıf, 2020.
- Berger, Peter L. *Kutsal Şemsiye: Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları*. Çev. Ali Coşkun. 4.Baskı. İstanbul: Rağbet, 2011.
- Castel, Robert. *Sosyal Güvensizlik*. Çev. Işık Ergüden. İstanbul: İletişim, 2004.
- Cohen, Stanley. *Halk Düşmanları ve Ahlakî Panikler*. Türkçe Söyleyen Deniz Türker. Ankara: Heretik, 2019.
- Douglas, Mary- Wildavsky, Aaron. *Risk and Culture: An essay on the selection of technical and environmental dangers*. Berkeley: University of California Press, 1983.
- Douglas, Mary. *Risk Acceptability According to the Social Sciences*. New York: Russell Sage Foundation, 1985.
- Douglas, Mary. *Risk and Blame: Essays in Cultural Theory*. London: Routledge, 1992.
- Duhm, Dieter. *Kapitalizmde Korku*. Çev. Sargut Şölçün.3. Baskı. Ankara: Ayraç, 2002.
- Dw.com. "Şahin: Yılda bir aşı yeterli olabilir" (21 Kasım 2021), <https://p.dw.com/p/43J47>
- Furedi, Frank. *Korku Kültürü: Risk Almamanın Riskleri*. Çev. Barış Yıldırım. 2. Baskı. İstanbul: Ayrıntı, 2014.
- Gercekgundem.com. "Başa mı dönüyoruz, aşılar etkisiz mi kalıyor? Mu varyantı 10.6 kat daha dirençli" (04 Kasım2021).<https://www.gercekgundem.com/saglik/310750/basa-mi-donuyoruz-asilar-etkisiz-mi-kaliyor-mu-varyanti-106-kat-daha-direncli?fbclid=IwAR3Hm2bNBUMKt5r0lz7G7qFzeQFf2XnNlhEyhDEb0AbU2HOGVDpRwZNNp5w> (Erişim Tarihi: 15.11. 20219).
- Giddens, Anthony. *Elimizden Kaçıp Giden Dünya: Küreselleşme Hayatımızı Nasıl Yeniden Şekillendiriyor?*. Çev. Osman Akınhay. İstanbul: Alfa, 2000.
- Güngör, Fatma. (2020). "Covid-19'un Toplumsal Kurumlara Etkisi". *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, (2020), 393-428.
- Halbwachs, Maurice. *Hafızanın Toplumsal Çerçeveleri*. Türkçe Söyleyen: Büşra Uçar. Ankara: Heretik, 2016.

- Han, Byung-Chul. *Yorgunluk Toplumu*. Çev. Samet Yalçın. İstanbul: Açılım, 2015.
- Jaspers, Karl. *Felsefe Konuşmaları: Felsefeye Giriş*. Çev. Abdurrahman Aliy. İstanbul: Pinhan, 2018.
- Kayhan, Aslı. "Me Too Hareketi". *Feminist Bellek*. Erişim 10.10.2021. <https://feministbellek.org/metoohareketi/>
- Keskin, Gülşen- Kaplan, Gülzade. "Crises in the Turkish egg sector and the effect of avian influenza on the sector". *Journal of Animal Science and Products (JASP)* 4 (1):1-9 (2021). DOI: 10.51970/jasp.796268
- Kundera, Milan. *Yavaşlık*. Çev. Özdemir İnce. 15. Baskı. İstanbul: Can, 2016.
- Nikulin, Dmitri. "İlk Çağ'da Hafıza". *Sabah Ülkesi*. Sayı:60, (2019), 64-67.
- Öztürk, Fundanur. "Türkiye'nin aşılama oranı düşüyor: 'Toplum bağışıklığı sağlanamadı, sadece iki doz Sinovac aşısı olanlar artık aşısız sayılıyor". *www.bbc.com/turkce/* (3 Kasım 2021). <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-59148550>
- Riesman, David vd. *Yalnız Kalabalık: Amerikan Toplumsal Karakterinin Değişimi Üzerine Bir İnceleme*. Türkçe Söy. Yeşim Yaşar. Ankara: Heretik, 2016.
- Simmel, Georg. *Bireysellik ve Kültür*. Çev. Tuncay Birkan. İstanbul: Metis, 2009.
- Sözcü. "Pfizer/BioNTech aşısı olanlara neden Covid-19 bulaştığı belli oldu" (02 Kasım 2021), <https://www.sozcu.com.tr/2021/saglik/pfizer-biontech-asisi-olanlara-neden-covid-19-bulastigi-belli-oldu-6744067/>
- Swingewood, A. (1998). *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*. Çev. O. Akınhay. Ankara: Bilim ve Sanat.
- T24.com.tr. "WHO da itiraf etti" (2 Şubat 2010), <https://t24.com.tr/haber/who-da-itiraf-etti.69686>
- T.C. Sağlık Bakanlığı COVID-19 Bilgilendirme Platformu, Erişim 14 Kasım 2021, <https://covid19.saglik.gov.tr/>
- Şakiroğlu, Mehmet Selami. "Evrensel Sağlık Krizi: İçine Kapanma mı Açılma mı?". *Bianet.org* (28 Nisan, 2020), <https://bianet.org/kadin/bianet/223510-evrensel-saglik-krizi-icine-kapanma-mi-acilma-mi>
- Weber, Max. *Protestanlık Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. Çev. Zeynep Aruoba.2. baskı. İstanbul: Hil, 1997.